

Uluslararası Ali b. Osman el-Ûşî Sempozyumu Bildirileri

**«Али бин Осмон ал-Оший» аттуу эл аралык симпозиумдун
илимий макалалары**

Editör / Редактор

Ferhat GÖKÇE/ Ферхат Гөкче

Türkiye Diyanet Vakfı Oş Devlet Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Бишкек-2018

Түркия Диянет Фонду жана ОшМУнун
теология факультети

Бишкек -2018

**Ebû Muhammed Ali b. Osman b. Muhamed b. Süleyman el-Üşî el-Fergânî'nin (ö. 569/1174)
Hanefî-Mâtürîdî Kültür Çevresi**

Sönmez Kutlu*

Öz

Ebû Muhammed Ali b. Osman b. Muhamed b Süleyman el-Üşî el-Fergânî (569/1174), Karahanlılar döneminin son yüzyılında yaşamış fıkıh, kelam, hadis alanlarında önemli eserler vermiş önemli Hanefî-Mâtürîdî bir alimdir. Fıkıha ve kelama dair yazdığı eserlerden ve yetiştirdiği ilmi çevreden anlaşılacağına göre, onun ilmi kişiliğini belirleyen fıkıhta Hanefî ve itikatta Mâtürîdî olmak üzere iki önemli aidiyet vardır. Muhtemelen Ahmet Yesevî'nin çağdaşı olan el-Üşî'nin yaşadığı yüzyılda genel olarak Türkistan'da özel olarak Fergana ve Oş'ta Hanefî fıkımın gelişmesine önemli katkılarda bulunan büyük alimler bulunuyordu. Karahanlılar dönemi Hanefî Usûl ve Furûu açısından altın çağını yaşıyordu. Hanefî fıkımın klasik eseri *Hidâye*'nin müellifi, Fergana'nın önemli şehirlerinden Mergımanlı idi. Hanefî fıkımın Usûl ve Furûu'nu yeniden inşa eden *Mebûs* ve *el-Usûl*'ün yazarı Şemsüleimme Serahşî (483/1090) Özgenli idi. Özellikle Oş'tan önemli Hanefî fakihleri çıkmıştı. Bunlar sırasıyla Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Halid el-Fergani el-Üşî (513/1119); Mas'ud b. Mansur el-Üşî (519/1125); Umar b. Musa el-Üşî (519/1125) ve Şeyhü'l-İslam Nasirü'd-Din Ebu Abdullah Muhammed b. Süleyman el-Üşî (572/1177). Ali b. Osman el-Üşî'nin, Şeyhul-İslâm İmâm Burhânüddîn Ebul-Hasan Ali b. Ebîbekr b. Abdilcelil el-Fergânî el-Merginânî'nin (511/1117-593/1196) fıkıhta hocası olduğu söylenir. Oş'un Ali b. Osman'dan sonra da Hanefîliği merkezi olmaya devam ettiği görülmektedir. Oş'ta Süleyman Dağı Müzesinde mezartaşı bulunan Muhammed b. Alim el-Amil el-Mükemmil Mevlana Hafizüddin ez-Zahiri el-Halidi el-Üşî (741/1340-41) Hanefîliğin önemli temsilcilerindedir. Ali b. Osman el-Üşî'nin Mâtürîdî aidiyetine gelince, kendi döneminde Maverâünnehir'de ve özellikle Fergana'da Hanefîliğe mensup olan alimler aynı zamanda Mâtürîdîliğe mensuptur. Hatta yukarıda zikredilenler, her ne kadar fıkıhta öne çıkarsalarda aynı zamanda Mâtürîdî kelamında da öne çıkan âlimlerdendir. Örneğin Şeyhü'l-İslam Nasirü'd-Din Ebu Abdullah Muhammed b. Süleyman el-Üşî (572/1177) aynı zamanda bir kelimci idi. Onun kelamda hocası meşhur Mâtürîdî Kelamcı ve meşhur kelam eseri *Telhisu'l-Edille*'nin yazarı İbrahim b. İshak es-Saffar el-Buharî idi. Ali b. Osman el-Üşî'nin Mâtürîdî kimliğinde ve fikirlerinin oluşmasında Maverâünnehirli pek çok âlim ve onların kelamî eserleri etkili olmuştur. İmam Mâtürîdî'nin geleneğini sürdüren ve mütekellim kimliği ile bilinen alimler şunlardır: el-Pezdevî, Ebû Yüsr Muhammed (493/1099); Neseffî Ebü'l-Muin en-Neseffî (508/1114) ve Ebu Hafs Ömer en-Neseffî (537/1142); Nureddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (580/1184) ve es-Saffâr el-Buharî Ebû İshak İbrahim b. İsmail b. Ebî Nasr (534/1139). Bu âlimler hem fıkıhta hem de kelamda şöhret bulmuş ve her iki alanda eser vermiş alimlerdir. Ali b. Osman el-Üşî'nin ve Muhammed b. Süleyman el-Üşî'nin her iki alanda eser vermesine bakılırsa, Mâtürîdî gelenekteki Fakih ve Mütekellim vasfını şahsında birleştiren âlimlerdir. Bu da Oş'un diğer şehirlere nazaran, Kelam'da Semerkand ve Buhara'dan sonra Mâtürîdî kelam geleneğinin, en güçlü temsil edildiği merkezlerden birisidir. Bununla da kalmamış, Selçuklular, Osmanlılar ve Modern dönemde Mâtürîdî geleneğin yayılmasında ve yaşatılmasında önemli katkılar sunmuş ve sunmaya devam etmektedir. Oş'un adı, Ali b. Osman el-Üşî'nin yazdığı *Emâlî Kasidesi* dolayısıyla Türk toplulukları tarafından anılmaya devam etmiştir. Selçuklu ve Osmanlı Mâtürîdîliği için Semerkant ve Buhara'dan sonra, üçüncü önemli bir merkezin Oş olduğu söylenebilir. Bu tebliğde, klasik kaynaklardan hareketle Ali b. Osman el-Üşî'nin Hanefî ve Mâtürîdî kültür çevresi aydınlatılmaya çalışılacak ve Kelamî sisteminin Mâtürîdî gelenekle ilişkisi tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ali b. Osman el-Üşî, Mâtürîdîlik, Mâtürîdî Kelâmı, Hanefîlik, Hanefî Fıkıhı.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

**Абу Мухаммед Али ибн Осман ибн Мухаммад ибн Сулайман ал-Оший ал-Ферганий (569/1174)
түн Ханафи Матуриди маданият чөйрөсү**

Аннотация

Абу Мухаммад Али ибн Осман ибн Мухаммад ибн Сулайман ал-Оши ал-Фергани (569-1174), Караханиддер доорунун акыркы жылдарында жашаган фыкых, калам, хадис жаатында маанилуу эмгектерди жараткан, маанилуу ханафи-матуруди аалымы болуп саналган. Фыкых илимине жана каламга тиешелуу эмгектери жана жетишкенелимий чөйросунон байкалгандыгына караганда, анын илий кишилигин билгизген фыкыхта ханафи жана ишенимде Матуруди болгон эки маанилуу сезимдер бар. Ахмад Йасавийнин замандашы болгон ал-Ошинин жашаган жуз жылында жалпылап айтканда Туркстанда атайын Фергана жана Ошто ханафи фыкыхынын онугуусуно маанилуу салым кошкон чон бир аалымдар бар болгон. Караханиддер доору ханафи усулу жана фуруу жактан ал алты доорун жашап жаткан эле. Ханафи фыкыхынын классикалык эмгеги хидаенин жазуучусу фергананын маанилуу шаарларынан Мергыландан эле. Ханафи фыкыхынын усул жана фуруу башынан курган Мебсуд жана ал-Ошинин жазуусу сарахси (483-1090) Өзгөндон эле. Айрыкча Ошто ханафи китептери чыккан. Булар катары менен Мухаммад ибн Ахмад ибн Али ибн хамд Ал-Фергани Ал-Оши (513-1119) Мансур Ал-Оши(519-1125) Умарибн Муса Ал-Оши(519-1125) жана Шейхун Ислам Насируддин, Абу-Адуллах Мухаммад ибн Сулайман Ал-Оши (572-1177). Али ибн Осман Ал-Ошинин Шейхун Ислам-Бурхануддин Абул-асан Али ибн Абубакыр ибн Абдил-Жалил Ал-Фергани Ал-Маргани (511-1117-593-1196) нын фыкыхта мугалими болгондугу айтылат. Оштун Али ибн Османдан кийин да ханафиликтин борбору болгону белгилуу. Ошто Сулайман-Тоо музейинде мазары ташы табылган Мухаммад ибн Ал-Алым Ал-Мукаммим Мевлана хафизиттин Аззахри Ал-хариди Ал-Оши (741-1340) ханафиликтин негизги өкүлдөрүнөн болгон. Али ибн Осман Ал-Ошинин Матуруди көз карашына карай турган болсок өзүнүн мезгилинде Меверауннехирде жана озгочо Ферганада ханафиликке таандык болгон аалымдар ошол заманда матурудиликке таандык. Керек болсо жогоруда айтылгандар болсо да, фыкыхта алдыга чыгышса да ошол заманда Матуруди каламында дагы алдыга чыккан аалымдардан. Мисалы, Шейхул Ислам Насируддин Абул-Абдуллах Мухаммад ибн Сулайман Ал-Оши (572-1177). Ошол заманда бир каламчы болгон. Анын каламында мугалими атасы болгон. Матуруди каламчы жана таанымал калам эмгеги Техмусул-Эдилленин автору Ибрахим ибн Исхак Ас-Саффар Ал-Бухари болгон. Али ибн Осман Ал-Ошинин Матурудинин тупкуру жана ойлордун жетишкендигинде Мевереан-Нехирде абдан коп аалым жана алардын каламдык эмгектери таасир беруучу болгон. Ислам-Матуридинин салтын улаган жана озунун тупкулугу мн таанылган аалымдар ушулар, Ал-Пездеви Абу-Юсур Мухаммад (493-1099) Месефтик Абул-Муин Ан-Насафи (508-1114) жана Абу-хафыз Умар Ан-Насафи (537-1142) Нуриддин Ахмад Мухаммад ибн Абу-Бакир (590-1184) жана Ас-Саффар Ал- Бухари Абу-Наср (554-1139) Бул аалымдар тарыхта да каламда да ийгиликке жетишкен жана эки жаатта эмгек кылган аалымдардан болушкан. Али ибн Осман Ал-Ошинин жана Мухаммад ибн Сулайман Ал-Ошинин эки жаатта эмгек кылганына караган болсок Матуруди салтындагы фыкых жана мутаккалим муноздуу шахс оздугундогу аалымдар. Бул да Оштун башка шаарларына салыштырмалуу, каламда Самарканд жана Бухарадан кийик Матуруди калам салтына эң кучтуу баяндалган борборлордон билет. Буну менен калбастан Селчуктуулар, Османдыктар жана онуккон мезгилде Матуруди салтын жайылуусунда жана таралуусунда негизги таасир берген жана тартууга аракет кылышууда. Оштун ата Али ибн Осман Ал-Ошинин жазган амал касыйдасы ошондуктан турк коомчулуктары тарабынан эскерилип келуудо. Селчуктук , османдык Матурудилиги учун Самарканд жана Бухарадан кийин учунчу негизги бир борбору Ош болгондугу айтылат. Бул жол баштоо классикалык булактардан аракет менен Али ибн Осман Ал-Ошинин ханафи жана Матуруди маданият чөйросундо жайылтуусуна салым кошот жана каламдык системанын Матурудун салты менен мамилесин талкулашат.

Ачык сөздөр: Оший, Матурудилик, Матуруди каламы, ханафилик, ханафи фыкыхы.

Cultural Environment of Abu Muhammad Ali b. Uthmān b. Muhammad b Sulayman al-Üshī al-Farghani within Hanafi-Māturīdī Frame

Abstract

Üshī (569/1174) is one of the outstanding Hanafi-Māturīdī scholars who lived the last period of Karakhans and was expert at Islamic law (fiqh), Kalam and Hadith. As we clearly see from his treatises and the environment he raised, he had two main characteristics that he was following Māturīdī and Hanafi theology. Probably there were important scholars who contributed to development of Hanafi School in the time of al-Üshī. This time period was the very same period which another outstanding scholar called Ahmad Yasawi lived. The period of Karakhans was the golden era for Hanafi fiqh. The author of *Hidayah* which is one of the main books in Hanafi School was from Margīnan where is the important city in Fergana. On the other hand, Shams al-A'imma Sarakhsi (483/1090) who is the writer of *al-Mabsoot* and *Usul-al-Fiqh* is from Ozgen. Particularly Osh has very important Hanafi-fiqh scholars. We can add followings: Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Halid al-Farghani al-Üshī (513/1119); Mas'ud b. Mansur al-Üshī (519/1125); Umar b. Musa al-Üshī (519/1125) Shayh al-İslām Nasir al-din Ebu Abdillāh Muhammed b. Sulayman al-Üshī (572/1177) Ali b. Uthmān al-Üshī, Şeyhul-İslām Imam Burhan al-din Ebul-Hasan Ali b. Ebubakr b. Abd al-jalil al-Farghani al-Marginani (511/1117-593/1196). After Ali b. Uthman, Osh continued to be the center of Hanafi School. Muhammed b. Alim el-Amil el-Mükammil Mevlana Hafizüddin ez-Zahiri el-Halidi al-Üshī (741/1340-41) is another representative Hanafi scholar whose grave is located at Suleiman Mountain Museum. The scholars who lived at the period Üshī lived were belonged to Hanafi School, Māturīdī as well. Even aforementioned scholars were not only belonged to Hanafi fiqh School, but also to the Māturīdī Kalam. al-Üshī (572/1177) was also the scholar of Kalam. His advisor was İbrahim b. İshak es-Saffar el-Bukharī who was a Kalam scholar whose book's name is *Talhis-al-adilla*. Not just he was influenced on Üshī's thoughts and his Māturīdī identity, but also other Māturīdī scholars, too. The scholars of Māturīdī and the followers of this tradition are followings: al-Pazdavi, Ebu Yusr Muhammed (493/1099); Ebu'l-Muin an-Nasafi (508/1114) and Ebu Hafs Omer an-Nasafi (537/1142); Nur al-din Ahmed b. Muhammed b. Ebu Bakr (580/1184) and es-Saffār el-Bukharī Ebû İshak İbrahim b. İsmail b. Ebu Nasr (534/1139). These scholars have treatises about fiqh and Kalam, and were well-known in both Islamic fiqh and Kalam. Both Ali al-Üshī and Muhammad al-Üshī are two well-known names that have treatises on Māturīdī Kalam and fiqh. Comparing Osh to its vicinities, it looks that Osh was one of the very important cities after Samarkand and Bukhara in Kalam. Besides, this city has contributed to development and separation of Māturīdī tradition in Seljuks, Ottomans, and modern times. Üshī has been known by Turks, because of his very famous eulogium called *Qasida al-Amālī*. It is very possible to assert that after Samarkand and Bukhara, Osh is the third famous important center in terms of Seljuks and Ottoman Māturīdī tradition. This paper will discuss about Üshī and his Hanafi-Māturīdī environment and connection his Kalam system to Māturīdī tradition.

Keywords: Ali b. Uthmān al-Üshī, Māturīdiyya, Māturīdī Kalam, Hanafiyya, Hanafi Fiqh.

GİRİŞ

Ebû Muhammed Ali b. Osman b. Muhamed b Süleyman el-Üşî el-Ferganî (569/1174), Karahanlılar döneminde yetişmiş fıkhîta Hanefî, itikatta Mâtürîdî bir alimdir. Bu dönem Hanefîlik ve Mâtürîdîliğin gelişmesinde ve yayılmasında oldukça önemli bir dönemi temsil eder. Ali b. Osman'ın Hanefî ve Mâtürîdî aidiyetinin anlaşılabilmesi için, Karahanlılar döneminde Hanefî ve Mâtürîdî çevresinin aydınlatılması gerekir.

Karahanlılar döneminde Han'lar ve yöneticiler ilme, ilim adamına, ilim öğrenene büyük saygı göstermişleridir. Tarihi kaynaklar Karahanlı devletini yönetenlerin ilim öğrenmek ve ilmin gelişmesi için gösterdikleri fedakarlık örnekleriyle doludur. Mesela

babasının yerine tahta geçmesi beklenen Muhammed b. Muhammed Macdeddin el-Hutanî bilim uğruna ferağat ederek tahtı küçük kardeşine bırakmıştır. Kureşî, onun bu fedakarlığını eserinde zikretmiştir: “Maveraunnehirli bir bilim adamı olan Muhammed b. Muhammed Macdeddin el-Hutanî, babası hükümdar olmasına rağmen, tahtı küçük kardeşine bırakarak, ilmîni artırmak amacıyla Semerkand ve Buhara’ya göç etti. Ardından gittiği Şam beldelerinde, Sultan Nureddin Zengî kendisini ziyaret etmiş ve onu el-Medrese el-Şadiriyye’de görevlendirmiştir. Macdeddin el-Hutanî, bundan sonra Mısır’a giderek Kahire’deki el-Medrese el-Suyufiyye’nin başına geçmiş ve orada ders veren ilk kişi olmuştur. Ayrıca, Endülüs’e de seyahat etmiş olan bu zat 576/1186 tarihinde ölmüştür.”¹ Karahanlılar döneminde kendisini bilime adayanlar, bilim ve bilim adamlarına karşı yakın ilgi gösterenlerden birisi de Semerkand hükümdarı Celâleddin Kılıç Tamgaç Han’dır. Hat sanatında oldukça yetenekli olduğu bilinen Tamgaç Han, kendisi Kur’an’ı güzel bir hatla yazmış ve başkalarını da böyle yazmaya teşvik etmiştir.²

Karahanlılar döneminde ilim kurumlarının gelişmesine ve özgür bir şekilde ilim tahsili yapılmasına büyük önem verilmiştir. el-Muheyimî, klasik kaynaklardan hareketle Karahanlılar dönemine ilmî kurumlarla ilgili şu tespitlerde bulunur³:

“Karahanlılar döneminde Semerkand’ın en meşhur medreselerinden Kusem b. el-Abbas medresesi⁴, Re’sü Sikketi Umûr, Darü’l-Cüzcâniyye⁵, Sikketü’l-Bâdin, Re’sü Sikketi Iclân, Ribâtü Nasr b. Câbir, Alp Çağrı Bek, Meclisü’l-İmlâ’ fî Ribâti’l-Murabba’, Sikketü Hâiti Kuskân fî Mescidi Ebî Abdîrrahman el-Hafız, Mescidü’l-Menâr bi Semerkand, Sikketü Ruzk, Sikketü Silm ve Han Musa ve Medresetü Re’si Sikketi Hâiti Hayyân ve Medresetü Ribâti Hamza medreseleridir.”

Ebû Muhammed Ali b. Osman b. Muhamed b Süleyman el-Ûşî el-Ferganî (569/1174), Karahanlılar döneminin son yüzyılında yaşamış fıkıh, kelam, hadis alanlarında pek çok eser vermiştir. Onun ilmî kişiliğinin en önemli vasıflarından birisi fıkıhta Hanefî; itikatta Mâtürîdî olmasıdır.

1 el-Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkadir b. Muhammed(775/1377), *Cevâhiru’l-Mudîyye fî Tabakâti’l-Hanefiyye*, Haydarabad 1914, II/125-126; Hüseyin Ali Dakûkî, “Karahanlılar Döneminde Düşünce Akımları”, *Tarih Boyunca Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 1992, I/346-347.

2 Avfî’ye göre: “Sultan Celâleddin’in oğlu, İbn Mukla ve İbn al-Bavvab kadar iyi bir hattattı. Kendisini tanımış ve hizmetine girmişti.” (Bkz.: Nureddin Muhammed b. Muhammed b. Yahya Avfî (629/1232), *Cevâmiü’l-Hikâyât ve Levâmî’r-Rivâyât*, Tsh. Cafer Şiar, 3. Baskı, İnkılabı İslami Tahran 1991, s. 45-46). Ayrıca bkz.: en-Nizâmî, el-Arûzî es-Semerkandî, *Çahar Makâle*, açıklayan Muhammed b. Abdilvahhâb el-Kazvinî, Arapça’ya çev. Abdilvahhâb Azzâm-Yahya el-Haşşâb, Kahire 1949, s. 144; Avfî, Nureddin Muhammed b. Muhammed b. Yahya (629/1232), *Lübâbü’l-Elbâb*, ed. Edward G. Browne- Mirza Muhammed, E. J. Brill, Leiden, London 1906, I/228-229; Dakûkî, “Karahanlılar Döneminde Düşünce Akımları”, I/347.

3 el-Muheyimî, Ali b. Salih, "Karahanlılar ve İslam’ın Yayılmasındaki Katkıları", çev. Ali Aksu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/1 (2001), s. 300.

4 es-Sem’ânî, Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (562/1166), *el-Ensâb*, thk.: Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1981, X/432-433.

5 en-Nesefî, Ebû Hafis Ömer, *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkant*, Mektebetü’l-Kevser, Riyad, 1991, s. 143, 272, 273, 274, 340.

a. Ali b. Osman el-Üşî'nin Hanefî Çevresi

Hanefîlik, Ebû Hanîfe'nin fikirleri etrafında oluşan bir fıkıh mezhebinin adıdır. İsmi, mezhebin esaslarını belirleyen Ebû Hanîfe'den (150/767) almıştır. Ebû Hanîfe ve öğrencileri, itikadî ve fikhî sorunların çözümünde akla ve akıl yürütme yöntemlerine önem vermeleri sebebiyle, Akıl Taraftarları (Rey Taraftarları) olarak adlandırıldılar.

Hanefîlik, Samanilerin iktidarı ele geçişiyle birlikte Maveraünnehir Türkleri arasında önemli gelişmeler kaydetti. Samaniler, Hanefî ulemayı destekleyerek onları önemli görevlere getirdi. Asıl amaçlardan birisi, bölgede güç kazanmaya başlayan Şîî-İsmailî ve Mutezilî propagandanın önüne geçmek idi. Semerkant ve Buhara, Samaniler döneminde ve özellikle Karahanlılar döneminde Hanefîliğin önde gelen eğitim merkezleri arasında yerini aldı. Bu iki şehirde Hanefîliğin öğretildiği merkezler açıldı. Özellikle Semerkant, Belh'ten sonra Hanefî geleneğin genç nesillere öğretilmesinde önemli bir rol oynadı. Burada fıkıh, kelam, hadis ve tefsir ilimlerinin okutulduğu, *Dâru'l-Cüzcânîyye* üç-dört yüz yıl boyunca Hanefîlerin ilimler akademisi olarak görev yaptı.⁶ Karahanlılar döneminde ise, Harezm ve Cürçan'da Hanefî medreseleri açıldı. Öyle ki bu medreseler Irak ve Batı İran'daki medreselerden farklı bir gelenek oluşturdu. Bazı batılı araştırmacılar bu geleneğe "Doğu Hanefî Geleneği" adını vermektedir.⁷ Aslında bu fıkıh geleneğine, "Türk-Hanefî Fıkıh Geleneği" demek de yanlış olmayacaktır.

Abbasilerin başlangıç döneminden başlayarak Horasan ve Maveraunnehir'de önemli Hanefî kültür havzaları oluştu. Hatta III./IX. asırdan itibaren Irak, Hanefî mezhebinin merkezi olmaktan çıktı, bu iki bölge onun yerine almaya başladı. Samaniler döneminde Semerkant ve Buhara'ya yerleşen Hanefîlik, Karahanlılar döneminde o kadar gelişti ki, mezhebin kendi içerisinde "Belh Meşayihî", "Buhara Meşayihî", "Semerkant Meşayihî" ve "Fergana Meşayihî" gibi ekoller ortaya çıktı. Hanefîler arasında sufi eğilimleriyle öne çıkan Belh meşayihî arasında IV./X. asırda Ebû Bekr el-İskâf (333/944), Ebû Kasım Ahmed b. İsmâ'el es-Saffâr (326/938), Ebû Cafer el-Hinduvanî (326/938) ve öğrencisi Ebû'l-Leys es-Semerkandî (373/983) bulunmaktadır.⁸ Aslen Semerkantlı olan Ebû'l-Leys, bir Türk fakihidir. Onun en önemli eserlerinden birisi, Belh meşayihî'nin (fakihlerinin) görüşlerini topladığı *Kitâbu'n-Nevâzil* adlı eseridir. Aynı şekilde Semerkant'ta Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Ebû Nasr el-İyâzî, Hakim es-Semerkandî gibi Türk alimlerin temsil ettiği ve daha sonra Pezdevî, Ebu'l-Muîn en-Nesefî ve diğer alimlerin devam ettirdiği "Semerkant Uleması" vardı. Bu alimler, yazdıkları eserleriyle bu mezhebin gelişmesini sağladı. Onların görüşleri, fıkıh kaynaklarında "Semerkant uleması" veya "Semerkad Meşayihî" olarak kaydedildi.

Karahanlılar döneminde Balasagun, Kaşgar ve Hotan gibi Orta Asya'nın uzak bölgelerindeki Türklerin Müslüman olmasıyla Hanefîlik yeniden önem kazandı. Çünkü yeni Müslüman olan Türkler arasında faaliyet gösteren İsmaililik ve Şîîliğe karşı koyabilme

6 en-Nesefî, *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkant*, s. 143, 273, 340.

7 Wilferd Madelung, "11.-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü", *İmam Mâtürîdî ve Maturîdîlik* (ed. Sönmez Kutlu, Ankara: Kitâbiyât yayınları, 2003) kitabı içerisinde, s. 369.

8 Bkz.: Eyüp Said Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*, (Doktora Tezi), (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001), s. 205 vd.

конusunda Hanefilik önemli bir fikri altyapıya ve maddi imkanlara sahipti.⁹ Bu dönemde Hanefî ulema Maverâünnehir’de güçlü bir ilmî gelenek oluşturmakla kalmadı, aynı zamanda her taraftan eğitim için gelen genç kuşaklara bu geleneği aktaracak medrese, hankah ve ribatlar kurdu. Maverâünnehir’de savaş ve barış döneminde sosyal ve dinî hayat Hanefî mezhebinin esaslarına göre düzenlenmişti. Bu sebeple bu kurumlarda yapılan eğitimde Ebû Hanîfe’nin itikadî ve fikhî görüşleri özel bir ilgi görmekteydi. Karahanlılar döneminde yazılan kaynakların verdiği bilgiye göre, yeni yetişen genç kuşak, her yaş ve kişiden ilim öğrenmeye ve düşmanla gazaya yönlendiriliyordu. İlim öğrenip başkasına öğretmenin 70 nebi sevabına¹⁰; ilim uğrunda hayatını kaybetmenin 70 şehit sevabına; ilmî bir konuyu öğrenmenin 200 gazve sevabına karşılık olduğu ve gazaya çıkanın bütün farizaları yerine getirmiş olduğu gibi hususlar peygamber sözü olarak telkin edilmekteydi. Bu gelenekte ilim ve gaza, yani kalem ve kılıç birbirini tamamlayan unsurlardı. Semerkant’da bazı alimler gaza için özel gruplar oluşturuyor ve kendileri bu grubun başında savaşa çıkıyordu. Örneğin Amir b. İshak b. Ravehşe “Semerkant’ta Gâzîlerin lideri” (*Şeyhan min rüûsi’l-Guzât bi Semerkant*) olarak biliniyordu. Aynı şekilde İbrahim b. Şemmas Salih b. Cafer es-Semerkandî ve arkadaşları düşmanla gaza için gönüllü olarak sefere çıkıyorlardı. Semerkant tarihinde, Semerkant’ın sivil ve askerî hayatın iç içe olduğu bir kale şehir (*ribât*) olarak tanımlandığı bir rivayet bulunmaktadır. Buna göre Semerkant’ta, erkekler, kadınlar ve çocuklar, bu ribâta yaşıyorlardı.¹¹

Hanefî fikhî, en büyük gelişmeyi IX, X, ve XI. asırlarda Orta Asya’nın ilk Müslüman Türk Devletini kuran Karahanlılar döneminde kaydetti. Hanefîliğin Türk coğrafyasındaki bu büyük başarısını batılı bir bilim adamı şu şekilde açıklamaktadır: “Mezhep (Hanefî mezhebi) bilhassa şarka doğru yayılarak, Horasan ve Maverâünnehir’de en büyük inkişâfına gerçekleştirmiştir. Bir çok meşhûr Hanefî fakîhi hep bu memleketlerde doğup büyüştü.”¹² Maverâünnehir’de V./XI. ve VI./XII. asırda Hanefîlik büyük ölçüde hakim mezhep haline geldi. Karahanlılar ve Selçuklular dönemi, cami, külliye ve medrese gibi kurumlarda mezhebin görüşlerinin eğitim ve öğretimi yapılmaya başlandığı, mezhepler arası ilmî tartışmaların düzenlendiği, eser yazma çalışmalarının sürdüğü, mezhep geleneğinin oluştuğu ve mezhep kültürünün genişlediği bir dönem oldu.

Karahanlı hükümdarlarına sunulan eserlerde Hanefî-Sünnî telakkilerin, eski Türk geleneğine ait unsurlar ve İrânî etkilerle birlikte işlendiği görülmektedir. Örneğin Kaşgarlı Mahmud’un *Dîvânu Lüğâti’t-Türk* adlı eserinde Türklerin “Peygamber’in ordusu” veya “Allah’ın kılıcı” olduğunu bildiren rivayetleri Ebû Hanîfe’ye nisbet etmesi ilginçtir. Ebû Hanîfe’ye atfedilen “Kılıç Türklerin elinde buldukça senin mezhebine zeval yoktur.”¹³

9 Wilferd Madelung *Religious Trends in Early Islamic Iran*, (ed. Ehsan Yanshater), Bibliotheca Persica, New York, 1988, s. 31.

10 en-Nesefî, *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkant*, s. 450.

11 Bkz.: en-Nesefî, *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkant*, s. 138, 191, 169, 339, 354, 445, 450, 466, 463.

12 Clement Huart, “Hanefiler” Maddesi, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 1950, V/1, 212.

13 Geniş bilgi için bkz.: er-Râvendî, Ebû Bekir Necmeddin Muhammed b. Ali b. Süleyman (604/1207), *Râhatu’s-Sudûr*, Nşr.: M. İkbâl, Müessesesi-i İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran, 1985, s. 17-18. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, Nakış Yayinevi, İstanbul, 1984, s. XX; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, I/180-181. er-Râvendî’de geçen menkıbe şöyledir: İmam-ı A’zam veda hacımı yaparak Mekke’de Allah’a karşı niyazda bulunurken “Ey

şeklindeki rivayet, İslam öncesi devirdeki millî inanışla İslamlaşma devrinin inanışını birleştirmektedir. Şöyle ki İslam öncesi “Tanrının Türk milletini koruduğuna ve mümtaz kıldığına dair inancın” İslam sonrasındaki bir yansıması olarak görülebilir. Karahanlılar döneminde Ebû Hanife kültürü, edebî eserlere kadar yansıdı ve millî bir şahsiyete büründürüldü. Karahanlı Türkçesiyle yazılan *Atabetü'l-Hakâyık* adlı eser de bu konuda önemli bir örnektir. *Edib Ahmed Yükneki* (12. yy.) ile İmam Azam, bir menkıbede çağdaş yapılmıştır. Ali Şîr Nevâî'nin (906/1501) *Nesâyimü'l-Mahabbe* adlı *Nefâhat* tercümesinde ve zeylinde aslen Türk olan Edib Ahmed hakkında menkabevî mahiyette bazı rivayetlere rastlanır. Bunlardan anlaşıldığına göre, Edib Ahmed medrese eğitim görmüş Bağdad'da İmam Azam'ın derslerine devam etmiş bir zahiddir.¹⁴

Hanefî fıkı, en büyük gelişmeyi IX, X, ve XI. asırlarda Karahanlılar döneminde elde etti. İlk Müslüman Türk Devletini kuran Karahanlı hakanları ilmi hayata ve bunun içerisinde fıkıh ve kelam ilminin gelişmesine çok büyük destek verdiler. Örneğin Batı Karahanlı hakanları fakihlere saglı ve onların görüşlerine itibar eden kimseler olarak bilinirdi. Sultan Ebu'l- Muzaffer Taffac Han İbrahim b. Nasr (ö. 460/1068), dindar ve adil birisi idi; fukaha fetva vermedikçe yeni vergiler koymazdı. O, “fakih Ebu Şüca' el-Alevî'nin “Sen, hükümdarlık için uygun değilsin” demesi üzerine hakanlığı bıraktı. Ancak halkın kendisinin “bu iş (yönetim) için tayin edilmiş olduğunu ve buna başkasının uygun olamayacağını teyid eden Semerkand halkının şiddetli ısrarı karşısında kararından dönmüştür.”¹⁵ Özellikle Karahanlılar ve Selçuklular devrinde Orta Asya'da sosyal, iktisadi, siyasi ve dinî hayat bu iki devletin resmi mezhebi olan Hanefî fıkına göre işlemekteydi. Hanefîlik, Mâtürîdîliğin teşekkülü ile yeni bir boyut kazandı. Öyle ki Mâtürîdîlik ile Hanefîlik, birbirinden ayrılamayan etle tırnak gibi oldu. Bunun sonucunda bu iki mezhep, neredeyse Türk boylarının, birisi fıkhîta diğeri itikatta millî mezhebi haline geldi. Biz Hanefîlik ve Mâtürîdîliğin ilişkisini Hanefî mezhebi alimlerinin icazet silsilelerinde açıkça görmekteyiz. Hanefîlerin Yüce Allah'la başlattıkları silsilesinde İmâm Mâtürîdî'den sonra yer alanların tamamı Karahanlılar döneminde yetişmiş Türk fakihleridir.

1. Ebu Hanife, Numan b. Sabit b. Zuta (ö. 150/767)
2. Muhammed b. Hasan Şeybani (ö. 749/804)
3. Ebu Süleyman, Musa b. Süleyman Cüzcanî (ö. 201/816)
4. Ebu Bekr, Ahmet (b. İshak) Cüzcanî (ö. III-IX. yüzyıl)
5. Ebu Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944)
6. (Ebu Muhammed) Abdülkerim (b. Musa) Pezdevî (ö. 390/999)

Tanrım, benim ictihadım doğru ve mezhebim hak ise yardım et; çünkü ben senin için Muhammed'in (sav) şeriatını takrir ettim” demiş; hâtiften gelen bir ses ona “Sen doğruyu söyledin, kılıç Türklerin elinde buldukça senin mezhebine zevâl yoktur” cevabını verir. Bunun senedini kaydettikten sonra Râvendî şöyle devam eder: “Tanrı'ya hamdolsun ki İslâm'ın arkası kuvvetli, Hanefî mezhebi mensupları mesutturlar; Arap, Acem, Rum ve Rus diyarında kılıç Türkler'in elindedir. Selçuk sultanları Hanefî alimlerini o kadar korumuşlardır ki onların sevgisi ihtiyar ve gençlerin kalbinde bâkîdir” Râvendî, *Râhutu's-Sudûr*, s. 17-18.

14 Edib Ahmet Yükneki, *Atabetü'l-Hakâyık*, Trc.: Reşit Rahmeti Arat, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1951), s. 7, 78.

15 İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, VIII/118; Ali b. Salih el-Muheymid, “Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/1 (2001), s. 292.

7. İsmail b. Abdussadık
8. Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1099)
9. Necmuddîn Ebu Hafs Ömer en-Neseî (ö. 537/1142)
10. Ali b. Ebû Bekr Merġînânî (ö. 593/1196)
11. Muhammed b. Abdussettar b. Muhammed el-İmâdî, Şemsu'l-Eimme el-Kerderî (ö. 642/1244)
12. Hafızuddîn Kebir Muhammed b. Nasr el-Buhârî (ö. 693/1293)
13. Husamuddîn Hüseyin b. Ali b. Haccâc es-Siġnâkî (ö. 711/1311)¹⁶

Bu icazet zincirinin 9. halkasından (Muhammed b. Hasan Şeybani h. 749–804) itibaren silsile iki kola ayrılıyor. İkinci kolda Ebu Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) yer almıyor, fakat Hanefîlik-Mâtürîdîlik açısında önemli alimler yer aldığı için bu kolu da vermek istiyoruz:

1. Muhammed b. Hasan Şeybani (ö. 134–189/749–804)
2. Ebu Hafs Kebir Ahmet b. Hafs (ö. 217/832)
3. Muhammed b. Ahmet b. Hafs (ö. 264/874)
4. Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed Harisî Kûlâbâzî (ö. 340/951)
5. Ebû Bekir Muhammed b. Fadl Buhârî (ö. 381/991)
6. Ebû Ali Hüseyin b. Hıdr b. Muhammed en-Neseî (ö. 424/1032)
7. Ebû Muhammed Abduaziz b. Ahmed b. Nasr b. Salih, Şemsu'l-Eimme el-Halvânî el-Buhârî (ö. 448/1050)
8. Ebû Bekir Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, Şemsu'l-Eimme es-Serahsî (483/1090)
9. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Abdülkerim, Fahu'l-İslam Ebu'l-Yusr el-Pezdevî (ö. 482/1089)
10. Necmuddîn Ebu Hafs Ömer en-Neseî (ö. 537/1142)
11. Ali b. Ebû Bekr Merġînânî (ö. 593/1196)
12. Muhammed b. Abdussettar b. Muhammed el-İmâdî Şemsu'l-Eimme el-Kerderî (ö. 642/1244)
13. Ebu'l-Berekât Hafızuddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Neseî (ö. 710/1310)
14. Alauddîn Abdulaziz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 730/1330)¹⁷

Fıkıh icazetnamelerinde 13. sıradan sonra yer alan alimlerin tamamına yakını, Karahanlılar döneminde Semerkand, Buhara ve Farġana medreselerinde yetişmiş ve bir kısmı daha sonra batıya göçmüş Hanefî ve Mâtürîdî mezhebine mensup Türk alimlerdir.

Batı Karahanlı hakanı Tamgaç Buġra Kara Hakan Ebû İshak İbrahim b. Nasr hakan olunca medrese ve hastane yapımına büyük önem verdi ve bu alandaki hizmetleriyle

16 Hüseyin, Atay, “Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazetnameleri”, *Vakıflar Dergisi*, 13 (Ankara, 1981), s. 197–198; Mürsel Erdoğan, *Maturdiliġin Anadolu'ya Giriş*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Y. Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 35.

17 Atay, “Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazetnameleri”, *Vakıflar Dergisi*, 13 (Ankara 1981), s. 197–198; Erdoğan, *Maturdiliġin Anadolu'ya Giriş*, s. 36.

ünlendi.¹⁸ Onun medreselere ve bu medreselerde Hanefîliğin tedrisinin yapılmasına ne kadar önem verdiğini gösteren bir belgeyi ona ait vakıf kayıtlarından öğrenmekteyiz. Bu vakıf senedinde medresede eğitim-öğretimle ilgilenen alimlere ne kadar maaş verileceği, öğrencilere verilen burslar ve görevlilerin Hanefî mezhebine mezhep olması zorunluluğu gibi konular kayıt altına alınmıştır. Bu vakıf senedinin ilgili kısımları şöyledir:

“Bu vakfın kaimi kim olursa olsun, bu vakfın düzenlendiği tarihte, Semerkant ilinde basılan “muayyide adliye” resmi para birimi üzerinde kaima 2000 dirhem yıllık, Medresede ders verecek ve Ebû Hanife- Allah ona rahmet etsin- mezhebine mensup olması zorunlu ve mezhebinin itikadı ve gereğine göre öğretim yapacak olan fakih'e bu paradan aylık 300 dirhem olmak üzere yıllık 3600 dirhem ödensin. Bu medresede ilim öğrenimi yapacak öğrenciye (vakıf) senedinde sözü edilen bu paradan her ay 1500 dirhem olmak üzere yılda 18.000 dirhem para tahsis edilsin ve bu para, müderrisin takdiriyle öğrencilere dağıtılsın. Ancak müderris bazılarına daha fazla, bazılarına daha az ve bazılarına (durumlarına göre) hiç vermeyebilir. Her ne şekilde olursa olsun, bir öğrenciye ödenen para miktarı ayda 30 dirhemi geçemez.”¹⁹

“Bu vakfın şartnamesi, yeryüzü ve onun üzerindeki, kendisine dönlünenlerin en mükemmeli olan Tanrıya dönünceye kadar değişmeksizin böyledir. Bir gün gelir de bu medreseden vazgeçmek mecburiyetinde kalırsa ve ilk biçimine getirmek mümkün olmazsa, vakıf malları, Semerkant'ta ilim öğrenimi yapan Hanefî öğrencilere harcansın, eğer dağıtılacak kimse bulunmazsa fakir Müslümanlara harcansın.”²⁰

Bu vakıf senedinde dikkat çeken en önemli maddelerden birisi de medrese vakfına atanacak kaimin siyaset tarafından değil öğretim üyesi fakihler ile Semerkand'da fetva verme düzeyinde olan alimlerin seçmesi şartıdır. Bu vakıf kaydına göre, eğer müderris yoksa bu atama Semerkand valisi tarafından yapılması gerekir. Siyaset bu işe asla karışamaz.

“Bağış yapan (mallarını vakıf olarak veren Hakan), bunların hepsini, kaim olarak tayin ettiği Ebû Tahir Hasan oğlu Abdurrahman el-Gazâlî'nin yönetimine verdi ve ona, Tanrı'dan korkmasını, emaneti yerine getirmesini, nasihatlere uymasını tenbih etti. Tüm yönetimi, hiçbir koşulu değiştirmemesi kaydıyla onun eline verdi ve (adı geçen malları) elinde bulundurmanın tüm yasal kuralları ile onun eline teslim etti. Kaimin ölmesi halinde yerine başka birinin atanması gerekir. Bu atamanın yapılması, öğretim üyesi fakih ile Semerkant'te fetva verme düzeyinde olan bilim adamlarının kararı ile olur ve seçilen kişi inanç sahibi, ahlaklı biri olmalıdır. Eğer öğretim üyesi bulunmuyorsa, (kaimin) atanması, Semerkant valisi tarafından yapılır. Bu atamanın hükümdar tarafından yapılması yasaktır.”²¹

18 Emel Esin, “Börü Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in (H.44-60/1052-68) Semerkand'da yaptırdığı Abideler”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, VIII, İstanbul, 1979, s. 37-55. Ayrıca bkz.: Reşat Genç, Karahanlı Devlet Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002, s. 17 vd.

19 Saffet Bilhan, “900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi”, *A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 15/2 (1982), s. 121-122.

20 Bilhan, “900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi”, *A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 15/2 (1982), s. 123.

21 Bilhan, “900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi”, *A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 15/2 (1982), s. 124.

Karahanlı hakanların bu çabaları olumlu meyvelerini verdiğini konuyla ilgili birisi Türkiye’de, birisi Fransa’da yapılan iki ayrı doktora tezinden öğrenmekteyiz. XI. ve XII. asırlarda Karahanlılar devrinde Mavara’ al-Nahr İslam hukukçuları adlı doktora tezinde Yusuf Ziya Kavakçı, Karahanlılar devrinde yaşayan 176 alimin hayatına yer verdi.²² Karahanlılar Devrinde İslam Hukukçuları adlı fokra çalışmasında Saffet Bilhan, tamamının Karahanlılar döneminde yaşadığı sonucuna vardığı 149 Hanefî alimin hayatı hakkında bilgi vermektedir.²³ Aslında konuyla ilgili dökümanlar Hanefiliğin, Türkistan’da yeniden yazıldığını göstermektedir. Kavakçı’nın verdiği bilgiye göre, Karahanlılar döneminde ilim merkezleri durumunda olan elliye aşkın şehir vardı. Bunların en önemlileri Buhara, Semerkand, Nesef, Kâş, Uşrusana, Farğana’dır. Elliye yakın ilim merkezinde 125 kadar fakih yetişmiştir. Bunların 32’si Buhara, 12’si Semerkand, 10’u Merğînân, 10’u Nesef, 4’ü Oş’ludur. Bu bakımdan Müslüman olan ve İslam’a çok çabuk intibak eden Karahanlılar, Hanefî fıkıh tarihi açısından çok önemli bir yer işgal eder. Bu dönemdeki fakihlerin tamamına yakınının ismi Arapça’dır. Muhammed et-Türkî el-Balâsâğûnî ve Mahmûd es-Sâğûcî dışında Türkçe isme ve sifata çok az rastlanır.²⁴

Türk fakihler arasında kadın fakihlere de rastlanmaktadır. Özellikle bunlar arasında en ilgi çeken simalardan birisi, *Tuhfe* adlı fıkıh kitabının yazarı Ebû Bekr Alauddîn es-Semerkandî’nin (539/1144) kızı Fatıma’dır. *Bedâ’ü’s-Sanâyi’* adlı fıkıh eserinin sahibi Ebû Bekir b. Mesud el-Kasânî’nin (ö. 587/1191) hanımı olan Fatıma, devrin önemli kadın fakihelerinden idi. Fakihe Fatıma, ilmi babası Alauddîn es-Semerkandî’den öğrenmiş ve babasının *Tuhfe* adlı eserini ezberlemişti. Fıkıh ilminde büyük bir otorite olan Fatıma, Hanefî mezhebini, fetvalar verecek kadar iyi biliyordu. Öyle ki verilen fetvaların altında, önceleri kendisi ve babası Semerkandî’nin imzası bulunurken, el-Kasânî ile evlendikten sonra, fetvalara üçü birden imza atacak kadar bu sahada güçlüydü. Hatta Şam’a geldikten sonra, çok defa kocası el-Kasânî’nin fetvalarını gözden geçirdiği ve hatalarını düzelttiği söylenir.²⁵

Maveraünnehir Fıkıh Ekolü’nün gelişimini Kefevî’nin *Kitâbu’l-A’lâmi’l-Ahyâr* adlı Hanefî tabakat kitanından hareketle inceleyen Ashirbek Muminov, Maveraünnehir fıkıh ekolünü tarihi süreçte üç döneme ayırır. Maveraünnehir Hanefî Fıkıh Ekolü’nün Karahanlılar dönemini, V/XI-VII/XIII. Yüzyıllar arası, Maveraünnehir Hanefî Fıkıh Ekolü’nün Gelişme Devri olarak isimlendirir.²⁶ Gelişme döneminde, Muminov’un tespitlerine göre, Semerkand ve Buhara bu ekolün ana merkezleridir. Buralarda yetişen fakihler fıkıh

22 Bkz.: Yusuf Ziya, Kavakçı, XI. ve XII. asırlarda Karahanlılar devrinde Mavara’ al-Nahr İslam hukukçuları, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Erzurum, 1976.

23 Muminov Ashirbek Kurbanoviç, *Hanefiy Ulamalarının Markaziy Maveraünnehr Şaharları Hayatida Tutgan Örne ve Roli (II-VII/VIII-XIII asırlar)*, Taşkent: Taşkent İslam Üniversitesi, 2003, s. 5. (Saffet Bilhan, *Les Juristes Kanafetis de l’Asie Centrale à l’Epoque des Qarakhanides*, (Enseigmemen-Histoire-Philosophie) Juridiques (doktora tezi) Paris Hukuk Fakültesi 1973 adlı tezden).

24 Kavakçı, XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvârâ’ al-Nahr İslâm Hukukçuları, s. 303-305.

25 el-Kureşî, *el-Cevâhiru’l-Mudie*, II, 278-79. Kavakçı, XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvârâ’ al-Nahr İslâm Hukukçuları, s. 296-97.

26 Zhanat Makhshava, *Karahanlılar Devri İslam Hukukçusu Burhaneddin el-Merğînânî ve “el-Hidâye” İsimli Eserinin Değerlendirilmesi*, Ankara 2000, s.11. (Ashirbek Muminov, *Maveraunnehir’de İslam Tarihinin Kaynağı Olarak Kefevî’nin “Kitabu’l-A’lâmi’l-Ahyâr” İsimli Eseri*, SSCB S. Petersburg İlimler Akademisi, S. Petersburg, 1991. s. 39’dan naklen).

faaliyetlerini bu şehirlerde sürdürmüşlerdir. Bunların halkla çok yakın ilişkileri vardı ve fakihlerin bir kısmı bu şehirlerdeki halkın çeşitli tabakalarının sözcüleri veya temsilcileri idi. Bu şehirlerden yaklaşık 134 muteber fakih çıkmıştır. Fakihler, fetvalarını Hanefî ekolünün geleneğine ve yerli halkın örf-adetini göz önünde bulundurarak veriyorlardı. Gelişme döneminde Maverâunnehir’de 71 fakih tarafından 500’e yakın fetva verilmişti. Bunların içinde 41’i Husamuddin b. Ömer b. Abdilaziz el-Buharî (536/1141), 37’si Fahrudin Kâdîhân, 29’u Burhanuddin el-Buharî, 27’si Ebû Hafs en-Nesefî (537/1142), 26’sı Şemsu’l-Eimme el-Halvanî, 20’si Zahiruddin el-Merğînânî tarafından verilmiş idi. Bu fetvaların 117’si ibadetle, 96’sı alış-veriş, malî ve mülkî konularıyla, 73’ü muhakeme usulüyle, 54’ü aile hukukuyla ilgiliydi.²⁷

Kaynaklar, Karahanlılar döneminde Maverâunnehir’de Hanefî fıkıh mezhebine mensup yüzlerce alimin adını vermektedir. Burhaneddî Merğînânî ve “el-Hidâye”si üzerine doktora çalışması yapan Zhanat Makhasheva, konuyla ilgili Muminov’un çalışmasından hareketle Karahanlılar döneminde yetişmiş en meşhur 43 Hanefî Türk fakihini (Bkz.: EK: 1), isim ve ölüm tarihleriyle birlikte listelemektedir.²⁸

Hanefîliğin Türk coğrafyasında yayılarak büyük bir gelişme kaydettiğini batılı bir bilim adamı şu şekilde açıklamaktadır:

“Mezhep (Hanefî mezhebi) bilhassa şarka doğru yayılarak, Horasan ve Maverâunnehir’de en büyük inkişâfına gerçekleştirmiştir.”²⁹

Kavakçı, Karahanlılar dönemi fıkıh çalışmalarının, Hanefîlik tarihinde ne kadar etkili olduğu konusunda şu tespitleri yapar:

“Müslüman Türklerin ilim ve irfanıyla İslam’a ve hususiyile İslam Hukukuna intibakları ve 300’e varan İslam hukukçusu yetiştirmeleri, hatta onların fıkha dair eserlerinin 350’den fazla oluşu son derece dikkat çekicidir. Bu hal onların ileride kuracakları Türk-İslam İmparatorluklarına ne derece layık olduklarını göstermekte idi. Fetva kitaplarının 20 kadar olduğu 350’den fazla fıkıh eserlerinin % 98’i Hanefî Fıkıh’ına dâirdir. Filhakika, Maverâunnehir, Hanefî mezhebinin kalesi olmuştur. Öyle ki, bu mezhebi, hususiyile Hanefî Fıkıh’ını Maverâunnehir mezhebi ve Fıkıhı saymak mümkün olsa gerektir. ... İslam Hukukunun kendilerine halen dahi çok şey borçlu bulunduğu fakihlerin Karahanlılar devrinin ilim adamları olmaları ve Maverâunnehir’de bulunmaları yukarıdaki hükmümüzü teyid eder ve biz Türklere iftihar vesilesi olur.”³⁰

“İslam Hukukunun kendilerine çok şey borçlu bulunduğu ve – öyle gözükiyor ki- borçlu kalmakta devam edeceği al-Debûsî Ebû Zeyd (ö. 430/1063), al-Halvâî (ö. 456/1063), Abû Bakr Muhammad al-Sarahsî (400-483/1009-1090), al-Bazdavî ‘Alî (ö. 482/1089), al-Sadr al-Şahid ‘Umar (ö. 536/1141), al-Nasafî ‘Umar (ö. 537/1142), al-Samarkandî (ö. 538/1143), İbn Mâza Mahmûd (ö. 570/1174), al-‘Attâbî Ahmad (ö. 586/1190), al-Kâsânî Mas’ûd (ö.

27 Makhasheva, *Karahanlılar Devri İslam Hukukçusu Burhaneddin el-Merğînânî ve “el-Hidâye” İsimli Eserinin Değerlendirilmesi*, Ankara, 2000, s.14-15. (Muminov, *Maverâunnehir’de İslam Tarihinin Kaynağı Olarak Kefevî’nin “Kitabu’l-A’lâmî’l-Ahyâr” İsimli Eseri*, s. 39-41’den naklen).

28 Makhasheva, *Karahanlılar Devri İslam Hukukçusu Burhaneddin el-Merğînânî ve “el-Hidâye” İsimli Eserinin Değerlendirilmesi*, s. 16-18.

29 Clement Huart, “Hanefiler” Maddesi, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 1950, V/1, 212.

30 Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvârâ’ al-Nahr İslâm Hukukçuları*, s. 305-307.

587/1191), Kâzîhân (ö. 592/1191) ve al-Marğînânî 'Ali (ö. 593/1196) gibi fakihlerin Karahanlılar devrinin ilim adamları olmaları ve Mâvarâ' al-Nahr'den bulunmaları yukarıdaki hükmümüzü teyid eder ve biz Türklere iftihar vesilesi olur."³¹

Hanefîlik, en büyük gelişmesini Karahanlılar döneminde yetişen Maverâünnehir ulemasına borçludur. Genelde Fıkıh ilminin, özelde Hanefî mezhebinin gelişim sürecinde XI. ve XII. asırdaki Maverâünnehir'deki fıkıh faaliyetini, önemli bir dönem olarak görmek gerekir. Bu bölgenin fakihleri, İslam Hukuku'na büyük katkıları olmuşsa da, Hanefî hukukunun kurucuları olmak gibi bir rol de üstlendiler. X. ve XI. yüzyılda Karahanlılar döneminde Hanefî fıkıhının en üretken ve en büyük temsilcilerinden birisi, hukukçu olduğu kadar usûlcü kimliğiyle de bilinen Türk bilgini Şemsülemme es-Serahsî'dir (483/1090). O, fikhî birikimini, ölümsüz eserler yazmak ve talebeler yetiştirmek suretiyle insanlığın hizmetine sundu. Onun *Mebûsât* adlı otuz ciltlik hacimli eseri, ilk dönem Hanefî fıkıh kültürünü sonraki nesillere aktarma ve anlaşılmasını sağlama konusunda tam bir şaheserdir. Bu eserde, mezhebin fikhî görüşleri delilleri ile birlikte açıklanmış ve sistemli bir şekilde tahlile tabi tutuldu. Bu yüzden de Hanefî mezhebi içerisinde mezhebin görüşlerini felsefi bir şekilde inceleyen ilk kişi olarak görüldü. Ayrıca onun Fıkıh usûlü ile ilgili eseri de, Hanefî metodolojisine ait kaleme alınan eserler arasında en iyilerinden birisidir.³² Karahanlılar döneminin en ünlü hukukçularından birisi de, Türk hukukçu Merğînânî'dir (ö. 593/1196). *el-Hidâye* onun en önemli fıkıh kitabıdır.³³ Bu eser Osmanlı müderrislerinin üzerine en fazla şerh ve haşiye yazdığı eserler arasında birinci sırada gelmektedir.

Karahanlılar döneminde Semerkand, Buhara ve Fargana medreselerinde yetişmiş pek çok alim Selçukluların Irak ve Suriye'de kurduğu medreselerde görev yapmışlardır. Örneğin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed en-Neseffî, Karahanlılar döneminde yetişmiş ve Bağdat'a seyahat etmiş yüz kadar kitap yazmış en seçkin bilim adamlarından birisiydi. 507/1113 yılında hacca giderken Bağdat'a uğradı ve oradaki el-Tutuşîyye medresesinde ders verdi. O, belki de bu medresede Orta Asya Hanefî-Mâtürîdî geleneğine bağlı olarak ders veren ilk hocaydı. Dersleri, konuşmaları ve yazılarıyla kısa süre içerisinde burada kendini kabul ettiren bu bilim adamı açık fikirli olmasıyla ün yaptı. Yine Karahanlıların son yıllarında Şam'a ve Bağdat'a gidip orada hocalık yapan ilk Türk ve Hanefî alimlerden birisi de Reşideddin Ömer b. Muhammed Ebû Hafs al-Fargânî'dir. Fıkıh, kelam, felsefe ve Arap dilinde uzman olan Ebû Hafs el-Fargânî burada 632/1234 tarihine kadar hocalık yaptı. Karahanlılar devrinde yetişmiş bir başka ünlü hoca da, önemli kazaî görevlerde bulunmuş olan Muhammed b. Abdullah al-Balâsâgûnî (506/1112) ile Karahanlı hükümdarı Muhammed b. Süleyman Hakan tarafından 515/1121 yılında halife el-Müsterşid'e elçi olarak gönderilen Semerkantlı Ebû Ali el-Hüseyyin b. Ali el-Lâmişî (552/1157), Karahanlılar döneminde yetişen diğer Hanefî alimlerden. Semerkant'ta öldü.³⁴ Semerkand, Buhara, Belh ve Fargana'daki

31 Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, s. 305-307.

32 Adem Yerinde, "Türklerin İslam Hukukuna Katkıları: Serahsî Örneği", *Türkler*, III/716-717.

33 Geniş bilgi için bkz.: Makhshaveva, *Karahanlılar Devri İslam Hukukçusu Burhaneddin el-Merğînânî ve "el-Hidâye" İsimli Eserinin Değerlendirilmesi*.

34 Geniş bilgi için bkz.: Hüseyin Ali Dakûkî, "Karahanlılar Döneminde Düşünce Akımları", *Tarih Boyunca Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 1992, I, 349-49, 350, 358-359.

medreseler Moğol istilasıyla veya daha öncesinde yaşanan alimlerin batıya göçüyle duraklama dönemine girdi.³⁵

Sonuç olarak Ali b. Osman el-Ûşî'den önce ve yaşadığı yüzyılda genelde Türkistan'da özelde Fergana ve Oş'ta güçlü bir Hanefî kültür havzası vardı. Onun döneminde Hanefî fıkıh geleneğini sürdüren büyük alimler vardı. Karahanlılar dönemi, Hanefîliğin Usûl ve Furûun'da altın çağını temsil eder. Özellikle Oş'lu olarak bilinen Hanefî fakihler vardı. Bunlar sırasıyla Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Halid el-Fergani el-Ûşî (513/1119); Mas'ud b. Mansur al-Ûşî (519/1125); Umar b. Musa el-Ûşî (519/1125) ve Şeyhü'l-İslâm Nasirü'd-Din Ebu Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Ûşî (572/1177). Şeyhul-İslâm İmâm Burhânüddîn Ebul-Hasan Ali b. Ebîbekr b. Abdilcelîl el-Ferganî el-Merginânî'nin (511/1117-593/1196) Ali b. Osman el-Ûşî'nin, fıkıhta hocası olduğu söylenir. Oş'un Ali b. Osman'dan sonra da Hanefîliğin merkezi olmaya devam ettiği görülmektedir.

b. Ali b. Osman el-Ûşî'nin Mâtürîdî Çevresi

Karahanlılar döneminde kelim ilmi, yöntemi, ana konuları, edebiyatı ve medreselerde okutulması konusunda önemli bir gelişme kaydetti. Bu dönemde bölgede kelim eserler ve onların yöntemi Ebû Hanife ile başlayan ve İmam Mâtürîdî ile gelişen bir çerçevede sürdü. Kelam ilminin ilk tohumları Samaniler döneminde İmam Mâtürîdî'nin hocaları ve kendisi tarafından Semerkand'da atıldı. Özellikle İmam Mâtürîdî, Horasan ve Maverânnehir'de Ebû Mutî el-Belhî tarafından Ebû Hanife'den nakledilen eserlerden hareketle Kelam'a ilmine yeni bir şekil verdi ve sistemli hale getirdi. Yazmış olduğu *Kitabu't-Tevhid*'de sırasıyla bilgi kuramı, varlık problemi Uluhiyyet, Nübüvvet, Ahiret ve Semiyat konularına yer verdi. Onun eserinde koyduğu bu çerçeve kendinden sonraki alimler tarafından aynen benimsendi. Akıl Taraftarlığının Ebû Hanife'den sonraki önemli temsilcilerinden birisi olan İmam Mâtürîdî, *Fıku'l-Ebsat* ve *el-Âlim ve'l-Müteallim* gibi Ebû Hanife'ye nispet edilen eserlerin sonraki nesillere aktarılmasında ve bu metinlerde işlenen fikirlerin geliştirilerek köklü bir kelim ekolünün oluşmasında önemli bir rol oynadı. Böylece Karahanlılar döneminde İmam Mâtürîdî'yi izleyen bilginler, Türkistan kültür çevresinde daha sonar Mâtürîdîlik (Mâtürîdîyye) adıyla bilinen yeni bir kelim geleneği oluşturdu.

Mâtürîdî kelim geleneğinin oluşumu, gelişmesi, yayılması ve kaleme alınan kelim eserlerle kalıcılaşmasında etkili olan alimlerin büyük bir kısmı, hayatının tamamını veya bir kesitini Karahanlılar döneminde yaşamıştır. Karahanlılar dönemindeki kelim ilminin gelişimini onların yazdığı ve günümüze ulaşmış eserlerden hareketle ortaya konulabilir. Bu kelim geleneği temsil eden alimlerin en tanınmış olanları Ebû Selem es-Semerkandî (IV. asrın ikinci yarısı), Ebu Yüsr el-Pezdevî (493/1099), Nureddîn es-Sâbûnî (580/1184), Ali b. Osman el-Ûşî (575/1179), Ebû'l-Muîn en-Nesefî (508/1114), Ömer en-Nesefî (547/1142), Ebû İshak es-Saffâr el-Buhârî İbrahim b. İsmail b. Ahmed (534/1139), el-Lâmişî Ebû's-Senaî Mahmûd b. Zeyd el-Hanefî el-Mâtürîdî (XI.-XII asır) ve Ebû Hafs el-Gaznevî Cemaleddin Ahmed b. Muhammed b. Mahmûd (593/1197) idi.

Karahanlılar döneminde Ehl-i Sünnet'in iki büyük ekolünden birisi olan Mâtürîdîliğe ait kelim edebiyat, önemli bir seviyeye ulaştı. Bu dönemde Mâtürîdî kelim ekolünün

35 Jüegen Paul, "Karahanlılar", *Türkler*, IV/838.

görüŖlerini savunan alimlerce Kalam ilmi ile ilgili yazılan ve bize ulaŖan bazı eserlerin listesi Ŗöyledir³⁶:

1. el-Hakîm es-Semerkañdî, Ebû'l-Kâsım İŖhak b. Muhammed (342/953), *Kitâbü's-Sevâdi'l-A'zam*, İstanbul 1887.
2. el-Hakîm es-Semerkañdî, Ebû'l-Kâsım İŖhak b. Muhammed (342/953), *Risâle fi'l-Îmân*, İstanbul 1887.
3. Ebû Seleme Muhammed b. Muhammed el-Buharî es-Semerkañdî (IV. Asrın ikinci yarısı), *Cümelü Usulî'd-Din*, thk., Ahmed Saim Kılavuz, İstanbul 1989.
4. Ebû'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî (493/1099), *Kitâbu Usûli't-Tevhîd*, thk. Hans Peter Linss, Kahire, 1383/1963, (*Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Ŗerafeddin Gölcük, İstanbul 1988)
5. el-Pezdevî, İmam Ebû Yusr Muhammed (421-493/1027-1099), *Ŗerhu'l-Fıkhü'l-Ekber*, neŖ. Lord Stanley of Alfred, London 1279/1862.
6. Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseñî, (508/1114), *Tabsıratu'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, thk. Claude Selame, Ŗam 1992.
7. Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseñî (508/1114), *Kitâbu't-Temhîd*, thk. Abdulhayy Kâbil, Dâru's-Sekâfe li'n-NeŖr ve't-Tevzi', Kahire 1987
8. Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseñî (508/1114), *Bahru'l-Kelâm*, Matbaatu'l-MeŖrik, Mısır 1911.
9. Ebû İŖhak ee-Saffâr el-Buhârî, Rükñüddin İbrahim b. İsmail b. Ahmed (534/1139), *Telhîsü'l-Edille li Kavâidi't-'Tevhîd*, thk.: Angelika Brodersen., el-Ma'hedü'l-Almani li'l-Ebhasi'Ŗ-Ŗarkiyye [Orient-Institut Beirut], Beyrut 2011/1432.
10. Ebu Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseñî (537/1142), *el-Akâid*, Kahire 1925; *el-Akâidü'n-Neseñiyye*, İstanbul 1293, İstanbul 1320, İstanbul 1331.
11. el-LâmiŖî, Ebû's-Senaî Mahmûd b. Zeyd el-Haneñî el-Mâtürîdî (XI-XII asır), *Kitabu't-Temhîd Li Kavâidi't-Tevhîd*, Thk. Abdülmecid Türkî, *Dâru'l-Garbi'l-İslâmî*, 1. Baskı, Beyrut 1995. (İntiŖârât-I Ferheng-i İrân Zemîn. Silsile-I Mütûn u Tahkikât: 9)
12. es-Semerkañdî, Ebû'l-Feth Alâuddîn Muhammed b. Abdulhamîd b. Ömer b. Hasan b. Huseyin el-Üsmendî (488-552/563), *Lubâbu'l-Kelâm*, thk. Sait Özerverli, İstanbul 1998, 206+ 62 s. (BasılmamıŖ nüŖha)
13. Siracüddin Ali b. Osman el-ÛŖî (575/1179), *Lâmiyye-i Kelâmiyye*, Türkçe'ye çev. Kemâl Edîb Kürkçüođlu, AÜİFD., Cilt: 3/I-II (1954), 1-21.) (*Merhu'l-Meâli fi Ŗerhi'l-Emâlî*, Türkçe'ye çev. Ahmed Asım Efendi, İstanbul 1304)
14. es-Sâbûnî Nureddîn Ahmed b. Mahmud b. Ebî Bekr (580/1184), *Kitâbu'l-Bidâye fi Usûli'd-Dîn*, thk. Bekir Topalođlu, Ŗam 1979. Türkçe çev. Bekir Topalođlu, Diaanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 1980. (Arapça metni ile birlikte II. Baskı)
15. es-Sâbûnî Nureddîn Ahmed b. Mahmud b. Ebî Bekr (580/1184), *el-Kifâye fi'l-Hidâye*, thk.: Muhammed Aruçi, Dâr İbn Hazm, Beyrut 2014.

36 Mâtürîdilîge ait diğer kelami edebiyat hakkında geniŖ bilgi için bkz.: Sönmez Kutlu, "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Maturidi Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya", *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik* (ed. Sönmez Kutlu, Ankara: Kitabiyat, 2004), s. 389-393, 398-414.

16. es-Sâbûnî Nureddîn Ahmed b. Mahmud b. Ebî Bekr (580/1184), *el-Müntekâ min ismeti'l-Enbiyâ*, thk.: Mehmet Bulut, Dâr İbn Hazm, Beyrut 2014.
17. Ebû Hafs el-Gaznevî, Cemaleddin Ahmed b. Muhammed b. Mahmûd (593/1197), *Usûlu'd-Dîn*, thk. Ömer Vefik Dauk, Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut 1998.

Yukarıda eserleriyle birlikte sıralanan alimlerin hemen hemen hepsi, hem mütekellim hem de fakihtirler. Bunlar Karahanlılar döneminde Semerkand ve Buhara veya çevresindeki Mâtürîdî mezhebini okutulduğu medreselerde eğitim görmüşlerdir. Aynı zamanda bu medreselerde müderris olark öğrenci yetiştirmişlerdir. Lamişî, Gaznevî ve Ömer en-Nesefî gibi alimler batıya göçerek Irak ve Suriye'de bulunan medreselerde de Mâtürîdîliği ve Hanefîliği öğretmeye devam etmişlerdir.

Ali b. Osman el-Üşî'nin Mâtürîdî aidiyetine gelince, kendi döneminde Maverâünnehir'de ve özellikle Fergana'da Hanefîliğe mensup olan alimler aynı zamanda Mâtürîdîliğe mensuptur. Hatta yukarıda zikredilenler, her ne kadar fıkıhta öne çıksalar da, onların çoğu Mâtürîdî kelamında da kendilerini ispat etmişti. Örneğin Şeyhü'l-İslam Nasirü'd-Din Ebu Abdillah Muhammed b. Süleyman el-Üşî (572/1177) fakih olmasının yanı sıra bir kelamcı idi. Onun kelamda hocası meşhur Mâtürîdî Kelamcı ve meşhur kelam eseri *Telhîsu'l-Edille*'nin yazarı İbrahim b. İshak es-Saffâr el-Buharî idi. Ali b. Osman el-Üşî'nin Mâtürîdî kimliğinde ve fikirlerinin oluşmasında Maverâünnehirli pek çok alim ve onların kelamî eserleri etkili olmuştur. İmam Mâtürîdî'nin geleneğini sürdüren ve mütekellim kimliği ile bilinen alimlerin başında el-Pezdevî, Ebû Yüsr Muhammed (493/1099); Nesefli Ebü'l-Muin en-Nesefî (508/1114) ve Ebu Hafs Ömer en-Nesefî (537/1142); Nureddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (580/1184) ve es-Saffâr el-Buharî Ebû İshak İbrahim b. İsmail b. Ebî Nasr (534/1139) bulunmaktadır.

Sonuç olarak yukarıda Hanefî ve Mâtürîdî kimliği ile zikredilen alimler, hem fıkıhta hem de kelamda şöret bulmuş ve her iki alanda eser vermiş alimlerdir. Ali b. Osman el-Üşî'nin ve Muhammed b. Süleyman el-Üşî'nin her iki alanda eser vermesinden hareketle, her ikisinin de Mâtürîdî gelenekteki fakih ve mütekellim vasfını şahsında birleştiren alimler olduğu söylenebilir. Ayrıca bu durum Oş'un diğer şehirlere nazaran, Kelam'da Semerkand ve Buhara'dan sonra Mâtürîdî kelam geleneğinin, en güçlü temsil edildiği merkezlerden birisi olduğunu gösterir. Ali b. Osman el-Üşî, Selçuklular, Osmanlılar ve Modern dönemde Hanefî-Mâtürîdî geleneğinin yayılmasında ve yaşatılmasında önemli katkılar sunmuş ve sunmaya devam etmektedir. Ali b. Osman el-Üşî'nin yazdığı *Emâlî Kasidesi*, kendinden sonra Osmanlı alimleri tarafından defalarca şerh edilmiş ve okunmuştur. O, fıkha ve kelama dair eserleri dolayısıyla bir Hanefî fakih ve Mâtürîdî mütekellimi olarak ün yapmıştır. Onun bu iki aidiyeti ve yetiştirdiği şehir olan Oş'un adı Türk toplulukları tarafından anılmaya devam etmiştir.

KAYNAKÇA

- Atay, Hüseyin, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazetnameleri", *Vakıflar Dergisi*, 13, Ankara, 1981.
- Avfî, Nureddin Muhammed b. Muhammed b. Yahya (629/1232), *Lübâbü'l-Elbâb*, ed. Edward G. Browne-Mirza Muhammed, E. J. Brill, Leiden, London 1906.
- Bilhan, Saffet *Les Juristes Kanafetis de l'Asie Centrale à l'Epoque des Qarakhanides*, (Enseigmemen-Histoire-Philosophie) Juridiques (doktora tezi) Paris Hukuk Fakültesi, 1973.

- Bilhan, Saffet, “ 900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi”, A.Ü. *Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 15/2 1982.
- Clement Huart, “Hanefiler” Maddesi, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Ankara 1950.
- Dakûkî, Hüseyin Ali, “Karahanlılar Döneminde Düşünce Akımları”, *Tarih Boyunca Türklere İnsanî Değerler ve İnsan Hakları Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 1992.
- Edib Ahmet Yüknêkî, *Atabetü'l-Hakâyık*, Trc.: Reşit Rahmeti Arat, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1951.
- Erdoğan, Mürsel, *Maturidîliğin Anadolu'ya Girişi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Y. Lisans Tezi, Ankara 2006.
- Esin, Emel, “Börü Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in (H.44-60/1052-68) Semerkand'da yaptırdığı Abideler”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, VIII, İstanbul 1979.
- Genç, Reşat, Karahanlı Devlet Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.
- Huart, Clement, “Hanefiler” Maddesi, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Ankara 1950.
- Kavakçı, Yusuf Ziya, *XI. ve XII. asırlarda Karahanlılar devrinde Mavera' al-Nahr İslam hukukçuları*, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Erzurum 1976.
- Kaya, Eyüp Said, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- el-Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkadir b. Muhammed (775/1377), *Cevâhiru'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Haydarabad 1914.
- Kutlu, Sönmez, “Ebû Mansûr el-Mâturîdî ve Maturidi Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya”, *İmam Mâturîdî ve Maturidilik* (ed. Sönmez Kutlu), Ankara: Kitabiyat, 2004.
- Makhasheva, Zhanat, *Karahanlılar Devri İslam Hukukçusu Burhaneddin el-Merjûnânî ve “el-Hidâye” isimli Eserinin Değerlendirilmesi*, Ankara 2000.
- Muminov, Ashirbek *Maveraunnehir'de İslam Tarihinin Kaynağı Olarak Kefevî'nin “Kitabu'l-A'lâmî'l-Ahyâr” isimli Eseri*, SSCB S. Petersburg İlimler Akademisi, S. Petersburg 1991.
- Muminov, Aşirbek Kurbanoviç, *Hanefiy Ülamalarının Markaziy Maveraünnehr Şaharları Hayatında Tutgan Örneği ve Roli (II-VII/VIII-XIII asırlar)*, Taşkent: Taşkent İslam Üniversitesi, 2003.
- el-Muheyimî, Ali b. Salih, “Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları”, çev. Ali Aksu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/1, 2001.
- en-Neseî, Ebû Hafs Ömer, *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkant*, Mektebetü'l-Kevser, Riyad 1991.
- en-Nizâmî, el-Arûzî es-Semerkandî, *Çahar Makâle*, açıklayan Muhammed b. Abdilvahhâb el-Kazvinî, Arapça'ya çev. Abdulvahhâb Azzâm-Yahya el-Haşşâb, Kahire 1949.
- Nureddin Muhammed b. Yahya Avfî (629/1232), *Cevâmîü'l-Hikâyât ve Levâmî'r-Rivâyât*, Tsh. Cafer Şiar, 3. Baskı, İnkılabî İslami Tahran 1991.
- Paul, Jüegen, “ Karahanlılar”, *Türkler*, cilt: IV.
- er-Râvendî, Ebû Bekir Necmeddin Muhammed b. Ali b. Süleyman (604/1207), *Râhatu's-Sudûr*, Nşr.: M. İkbâl, Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran 1985.
- es-Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (562/1166), *el-Ensâb*, thk.: Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1981.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, Nakış Yayınevi, İstanbul 1984, s. XX; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.
- Wilferd Madelung, “11.-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü”, *İmam Mâturîdî ve Maturidilik* (ed. Sönmez Kutlu), Ankara: Kitâbiyât yayınları, 2003.
- Wilferd Madelung *Religious Trends in Early Islamic Iran*, (ed. Ehsan Yanshater), Bibliotheca Persica, New York 1988.
- Yerinde, Adem, “Türklerin İslam Hukukuna Katkıları: Serahsi Örneği”, *Türkler*, cilt III.